

ביקורת ספרים

Meir Yaish, *Class Mobility Trends in Israeli Society, 1974–1991*.

Lewiston N.Y.: Edwin Mellen Press. 2004. 306 pages.

מיכאל שלו*

בדומה למרבית המחקרים הסוציולוגיים העוסקים בישראל ומתפרסמים בחו"ל, הספר הנוכחי מתייחס לחקר החברה הישראלית הן כבסיס לבדיקת תיאוריות כלליות והן כמטרה בפני עצמה. סדר היום ה"קוסמופוליטי" של מאיר יעיש הוא להוסיף את המקרה הישראלי לממצאים של מחקרים השוואתיים בריבוד שביצעו בשנות השמונים ג'ון גולדתורפ, רוברט אריקסון ועמיתיהם. אסכולה מחקרית זו הציעה חלוקה לקטגוריות תעסוקתיות במטרה למדוד ניצות מעמדית בין-דורית. מסקנתה העיקרית הייתה שניצות חברתית איננה מתפתחת בכיוון ברור לאורך זמן, אולם קיים דמיון לא מבוטל במידת פתיחותן הריבודית של חברות מתקדמות.

אופן הצגת התיאוריה והמתודולוגיה, כמו גם עיקרי הממצאים בספרו של יעיש, דומים מאוד לספרם רב ההשפעה של אריקסון וגולדתורפ *The Constant Flux* (1992). הקורא הישראלי ימצא עניין בעיקר בסדר היום המקומי של יעיש; באמצעות הכלת מושגים, היפותזות ושיטות אנליטיות "אוניברסליות" על המקרה הישראלי מבקש יעיש לעורר את המחקר הישראלי בסוגיית אי-השוויון החברתי, השעתוק שלו לאורך זמן, והזיקה בין אי-השוויון לבין השסעים בין יהודים וערבים ובין מזרחים ואשכנזים.

הניתוח של יעיש מתייחס לגברים בלבד, ומתבסס על שני סקרי מוביליות שנערכו בישראל בשנים 1974 ו-1991. הניתוח מחזק ממצאים של מחקרים קודמים שניזונו מאותם נתונים, אשר גילו מידה רבה של ניצות חברתית בין-דורית בישראל. על בסיס חלוקה לשבעה מעמדות מהסיווג המעמדי של גולדתורפ, יעיש מוצא כי בשנת 1974, למעט גברים שאבותיהם עסקו בעיסוקים ניהוליים, פרופסיונליים, או טכניים (ה-"service class" אצל גולדתורפ), בקרב יותר משני שלישים מהנבדקים הייתה ניצות מעמדית – כלומר הבן לא נשאר במעמדו של אביו (טבלה 5.3). כעבור כמעט שני עשורים, עדיין נמצאו הבדלים גדולים בין מעמדם של אבות למעמדם של בנים.

ממצאים מרשימים אלו מתייחסים לשיעורי ניצות גולמיים, ולכן הם משקפים את מידת הפתיחות של המשטר הריבודי באופן חלקי בלבד. שינוי המיקום המעמדי של משפחות בין הדורות עשוי להיות בחלקו או אף במלואו תוצאת שינוי במבנה העיסוקים, והדבר נכון במיוחד לישראל. לפני הגירתם לארץ היו היהודים בעיקר מה שכונתה בונסיץ' (Bonacich) "middleman minorities", ואילו מרבית האזרחים הפלסטינים, לפני הפקעות האדמות עם קום המדינה, היו פלאחים. דור ההמשך של כל אחת מהקבוצות הלאומיות השתלב בתוך מבנה עיסוקי שונה. רק כאשר הניצות המעמדית נמדדת לאחר שליטה על השינוי במבנה

* האוניברסיטה העברית בירושלים

העיסוקים ניתן להעריך את הניעות היחסית, מה שגולדתרופ מכנה social fluidity. מניתוחו של יעיש עולה כי בישראל, בדומה למקומות אחרים, הניעות החברתית נשענת פחות על fluidity מאשר על שינויים במבנה העיסוקי. ואולם, הספר איננו מציע מדד אינטואיטיבי של fluidity. יעיש נשען על שיטה סטטיסטית (לוג-ליניארית) אשר משמשת ומובנת בעיקר למומחים בתחום הריבוד החברתי. על בסיס ניתוח זה הוא מסיק כי ה־fluidity בישראל היא יחסית גבוהה ויציבה לאורך זמן.

השימוש שעושה יעיש בניתוח מעמדי להבנת הניעות החברתית בישראל הוא חדשני, ויש לקבלו בברכה. ואולם הוא מעלה נושאים ובעיות אשר יש לתת עליהם את הדעת. הסיווג המעמדי של גולדתרופ מגדיר מעמדות במונחים של "יחסי העסקה" בין עובד ומעביד. הטיפולוגיה שלו נשענת על הבחנה ראשונית בין מעסיקים, עצמאים ועובדים שכירים. האחרונים נחלקים למספר קבוצות על בסיס ההבחנה הקלאסית בין צווארון כחול – שכירים בעלי ביטחון תעסוקתי מוגבל ופיקוח צמוד – ובין צווארון לבן (ה־"salariat") – שכירים בעלי יותר אוטונומיה וביטחון תעסוקתי. יעיש נשען על חלוקה של עיסוקים למעמדות על פי סיווג זה, אשר בוצעה בישראל ב־1992 בשיתוף עם גולדתרופ.

למרות התייחסות החוקרים לתנאי תעסוקה מקומיים, אופייה של כל סכמה כללית להמרת עיסוקים למעמדות הנה נטולת הקשר, הן מקומי והן היסטורי. יעיש אינו מגלה רגישות ביקורתית לנקודת תורפה זו בגישתו של גולדתרופ. למשל, לטיפולוגיה של גולדתרופ יש מאפיין מפתיע מבחינה תיאורטית; הבחנה בין היררכיות מעמדיות מקבילות במגזר החקלאי ובמגזר הלא-חקלאי. מחד גיסא, למה לעצור כאן, למה לא לערוך הבחנות מגזריות אחרות רלוונטיות יותר לישראל, כמו בין המגזר הפרטי למגזר הציבורי, או בין האזרחי לצבאי? מאידך גיסא, ההתייחסות לחקלאים כקטגוריה אחידה ונפרדת מתאימה יותר לאירופה מאשר לישראל, שבה ניכרות הבחנות חברתיות, כלכליות ופוליטיות עמוקות בין חקלאות יהודית וערבית, ובקרב הראשונה בין בעלי חוות פרטיות ובין קיבוצים ומושבים. אכן, יעיש מצליח להעניק משמעות לממצאיו רק על-ידי הבחנה בין חקלאים יהודים וערבים. מקרה נוסף להכללת יתר הוא אימוץ חוסר ההבחנה של גולדתרופ בין צווארון כחול לצווארון לבן בקרב קבוצת העצמאים. אמנם הטיפולוגיה אינה מערבת רופאים ועורכי דין עם בעלי בסטות בשוק (הראשונים מקוטלגים ביחד עם הפרופסיונלים השכירים), אך עצמאים של הצווארון הלבן הלא-אקדמי, כמו גם בעלי עיסוקים טכניים, כן נכללים ביחד באותה קטגוריה מעמדית עם נהגי מוניות ורוכלים, מה שמטשטש את הניעות המעמדית אל תוך "מעמד" זה והחוצה ממנו.

מאפיין חיובי אשר ראוי לתשומת לב בספר הוא התעקשותו של הכותב לחקור את סיכויי החיים בקרב כל אזרחי ישראל, היהודים והערבים כאחד. מעניינת במיוחד התמונה שעולה מממצאיו של יעיש על נתיבי הניעות השונים בקרב יהודים וערבים. בקרב היהודים, בנים לאבות סוחרים או רוכלים נקלטו בשוק עבודה בעל הזדמנויות תעסוקתיות בבנייה, בתעשייה ובשירותים ציבוריים. בקרב הערבים, חלק ניכר מבניהם של האיכרים ועובדי האדמה נעקרו מעבודתם המסורתית ונהפכו לפרולטריון. בנוסף, היהודים נחלקו על פי מה שנהוג לכנות "הפער העדתי". הסקטור החקלאי מהווה דוגמה לייעוד המעמדי השונה של

1. יש לציין שיעיש כן מתייחס לאחד ההיבטים של הסקטור הצבאי, ראו ע' 103–105.

דור הבנים שאפיין כל קבוצה: הערבים נכנסו למעמד הפועלים הלא-מיומנים, המזרחים למעמד הפועלים המקצועיים, ואילו האשכנזים לבורגנות הזעירה (ע' 155).

חלק נרחב מהספר מציג נתונים מפורטים בנוגע לשסע העדתי, ואלו תומכים בטענה הידועה של סוציולוגים ביקורתיים שלפיה הפער העדתי בהרכב המעמדי נוצר ברובו בישראל. בסקר המוביליות של 1974, יותר מ-60% מהמשיבים היהודים, כמעט ללא הבדל בין העדות, היו בנים לאבות שעבדו כעצמאים או כמעסיקים קטנים (טבלה 6.1). שיעור השכירים שאינם עובדי כפיים עלה משמעותית בין הדורות, אך בעיקר בקרב האשכנזים (18% ← 49%, לעומת 10% ← 18% בקרב המזרחים). מהסקר של 1991 עולה ששיעור המזרחים בעיסוקים אלו המשיך לעלות והגיע ל-25%. למרות זאת סיכונים לחדור לעיסוקים הפרופסיונליים, סמי-פרופסיונליים, והמנהליים (service class מורחב) היה כשליש בלבד מזה של האשכנזים, לעומת סיכוי של פי 2.5 להיות מועסקים כפועלים לא-מיומנים.

יעיש מראה כיצד המעבר מדור המהגרים לדור שנולד בארץ לא לווה בהפחתת אי-השוויון העדתי, הן על-ידי השוואת מעמד האב לבן והן על ידי מודלים פורמליים של social fluidity. ואולם, אחת המסקנות החשובות ביותר בספרו של יעיש היא ההצבעה על הנחיתות המעמדית של המהגרים האשכנזים והמזרחים כאחד לעומת הוותיקים שהגיעו לפני קום המדינה. הפער בין המהגרים לא נולד כעדתי, אלא ש-"In time differences in fluidity patterns between immigrants were transformed into ethnic differences" (ע' 206). מסקנה זו מאתגרת את העבודות הביקורתיות הקלאסיות של ברנשטיין, סבירסקי, סמוחה ואחרים. אולם הספר אינו מתיימר להסביר תהליך זה של "ethnicization" של אי-השוויון. עם זאת, הוא כן מוציא מכלל אפשרות טיעון לא סביר אשר נשמע בעבודות קודמות על ריבוד בישראל (בעיקר בספרם של קראוס והודג'), שהשכלה מתווכת (ולכן מסבירה) את כל הקשר בין עדה לעיסוק. שני הפרקים של יעיש על ההשכלה דוחים "תזה מריטוקרטית" זו. בפועל, בדיון על בנים לאבות ממעמד ה-service class, יעיש מאפיין אותם כ-"protected from failure in school" (ע' 204), בעוד שמערכת החינוך איננה מפצה על חסכים של נערים מרקע מקופח.

לסיכום, יעיש מרים תרומה חשובה בניתוחו השיטתי והמקיף של שני סקרי המוביליות בישראל ובשימוש בפרדיגמה מושגית ומתודולוגית חשובה שטרם חדרה לניתוח הסוציולוגי בישראל. ואולם פרדיגמה זו מתגלה כבעלת שלושה חסרונות בולטים: ראשית, החלוקה לקטגוריות מעמדיות רחבות מסתירה שונות תוך-מעמדית משמעותית. לכך מתווסף הקיבוע של הסיווג המעמדי אל מול שינויים שעשויים להתרחש באופי העיסוקים לאורך זמן. מגבלות אלה מרחפות מעל רבים מן הממצאים, אשר נשענים על השוואות בין מעמדות או לאורך זמן. שנית, ההקצאה של קטגוריות מובחנות למגזר החקלאי מערבת הבחנות היררכיות עם חלוקה מגזרית ומבליטה את הזנחתן של חלוקות מגזריות אחרות. שלישית, בשעה שיתרונם של מחקרי ניצות מעמדית הוא ללמד אותנו על היחסים החברתיים בין קבוצות שיוכיות, שתי קבוצות מרכזיות - נשים בכללותן, וגברים שאינם אזרחים (בעיקר פלסטינים בשנות המחקר של יעיש) - נעדרים לחלוטין ממחקרו של יעיש, ולכן מהמבנה המעמדי שהוא מציג ומנתח. היעדרן של הנשים משקף החלטה מודעת של המחבר לא לחרוג מהתקדים המצער שקבעו בזמנו אריקסון וגולדתורפ, ואילו היעדרם של הפלסטינים מהשטחים נובע מחוסר נתונים. שתי המגבלות הללו כמעט ואינן זוכות להתייחסות בספר.

ולבסוף, לא ניתן להתעלם מכך שהספר איננו מצליח להתמודד עם שאלות חשובות הנוגעות למעמד ולאתניות מנקודת המבט של שנות ה-2000. האם היווצרותה של הטרוגניות מעמדית בקרב מזרחים והגירה אשכנזית חדשה מברית המועצות שינו באופן משמעותי את הריבוד האתני? מהו מיקומם המעמדי של נכדיהם ונכדותיהם של מהגרי שנות החמישים והשישים? (דור שלישי זה מהווה היום למעלה משליש מהאוכלוסייה הלא-ערבית בשנות העשרים לחייהם). האם "הדור הזקוף" של האזרחים הפלסטינים מצליח להגיע להישגים גבוהים יותר מאבותיו? ניתן רק לקוות כי יעיש או חוקרי ריבוד אחרים יקחו על עצמם לערוך סקר מוביליות שלישי ואף יודרוזו לנתח ולהגיש לנו את ממצאיו.